

Josip Eugen Tomi

1. drama

Tomi je jedini pisac u ovom razdoblju koji je uz Markovića dramski opus, izmeću Freudreichove pučke igre po etkom šezdesetih te Rorauerovih i Deren inovih dramskih pokušaja u njihovim nasljedovanjima francuske građanske drame devedesetih godina - napisao nekoliko komedija, pučkih drama i jednu povijesnu tragediju. Njegove su drame pretenciozne, previše didaktične i epski naglašene, no među njima vrijednost se izdvaja vrlo dobro srobeni *Novi red* iz 1881., objavljen za pučku života, ali zbog visokog stupnja društvene kritičnosti i aluzivnosti igran je prvi put tek desetak godina nakon autorove smrti. Radnja se drame zbiva usred bečkog apsolutizma i bez zadržke se secira malograđansko hrvatsko društvo te prvi put na hrvatskoj sceni upotrebljava njemački jezik kao znak precioznosti tadašnjega ispraznog agramerizma, a ne kao jezik scene. Ovo ironijom obilježeno dramsko djelo kojim defiliraju gradski zgubidani, pokvarenjaci i uhode, najkritičniji je pučki tekst, njegov obračun s društvom kojemu je kao inovnik inače vjerno služio.

2. romani

U vrstom dodiru s političkom suvremenost u napisani su gotovo svi njegovi romani. Vrlo su mu popularni bili romantični romani s bosanskom i muslimanskom tematikom.

U *Zmaju od Bosne* iz 1879. opisuje burni sukob bosanskih begova koje je protiv pristaša sultana Muhameda II. predvodio Husein-beg Gradašević. U središtu romana je vrlo strastvena i tragična priča o pobunjenikovoj ljubavi prema lijepoj Mejri i njezinu odlučnom odbacivanju patrijarhalnih običaja. U njegovim prozama nema usporavajućih fragmenata, nema u tim pričama ni retrospekcija ni psiholoških produbljivanja, ali zato ima obilje radnje i mnoštvo suvremenih aluzija. U Tomićevim romanima također je snažno prisutna poetika romana u nastavcima. Tomićeve priče konstruirane su tako da u čitatelja izazivaju napetost, da ga uzbuđuju, ali da mu stalno nude utjehu po kojoj će sve opisane nevolje na kraju ipak dobro završiti.

Napisao je još dva povijesna romana u kojima je fabule preuzeo iz osamaestostoljetne kronike Adama Baltazara Krčelića *Annuae*. U najopsežnijem takvom romanu (i najopsežnijem u Tomićevu opusu) *Za kralja – za dom* obrađuju se zbivanja iz vladavine Marije Terezije i njezina sina Josipa, a radnja zapravo obuhvaća isto vrijeme i iste protagoniste kao i Šenoin *Diogenes*. Stil je tipično povijesno kronikalan i s obzirom na ravnotežu povijesne i nepovijesne

(ljubavne) književne materije ovim se romanom Tomić najviše približio šenoinskom modelu povijesnog romana.

Drugi roman koji je pisac temeljio na grafi iz Krležinih *Annuae* naslovljen *Udovica* objavljen je 1891. i imao je problema s konzervativnim katoličkim krugovima koji nisu mogli prihvatiti naivna koja pisac, govore i o povijesti, analizira suvremeno zagrebačko društvo i njegove proturječnosti. Bila je Tomićeva *Udovica* nekom vrstom angažiranog romana, prozom u kojoj su se mnogi zagrebački uglednici prepoznali jer je pisac, inače i sam inovnik, svoju povijesnu fabulu isprepleo s brojnim aluzijama na suvremenost. Povijest je u Tomićevoj *Udovici* samo vanjski okvir priče o životu Gite Magdičeve, radnja je usmjerena na zaudne karakterne metamorfoze glavne junakinje (čista i dobrotvorica, intrigantica i spletkarica), no roman je unatoč intrigantnom materijalu relativno slabo izveden neuvjerljivim motivacijama i nedovoljnom psihološkom razrađenošću lika. Prisjetimo se, slični prigovori upućeni su i prilično slabom dovršetku Šenoina povijesnog romana *Kletva* u kojem su izvorne autorske pripovjedne linije raspletene prilično slabo i neuvjerljivo.

Tomić je napisao i prvi pravi realistički roman u hrvatskoj književnosti, tj. prvi društveni roman sa suvremenom tematikom u onakvom smislu kako su taj tip romana propagirali realisti. Njegova je *Melita* iz 1899. god. istodobno slika i panorama opće društvene situacije s kraja 19. stoljeća te analiza odnosa plemstva koje neminovno propada i građanstva koje se sigurno uspinje. Taj roman je životopis glavnoga junaka, čak i svojevrsni pokušaj psihološke analize: to je roman žene i istodobno društva u sukobu, sinteza individualnog i općeg u uzajamnom djelovanju. To je realistična priča o ženi koja se, da bi spasila najprije sebe, a onda svoje roditelje i neodgovornoga brata, a nakon fatalne ljubavi s nekim grofom, pristaje udati za bogatog, ali nevoljenog plebejca. Melitin život, kako ga prikazuje Tomić, gotovo je modernistička analiza psihičkog i fizičkog sloma fatalne žene koja je na kraju izabrala život bez ljubavi. *Melita* je roman osobne, ali i kolektivne nesreće hrvatskoga društva, u djelu je pohranjena jedna od najvećih društvenih fresaka stvorenih u proznoj književnosti pri kraju 19. stoljeća. Melita je prema tome i sociološki i psihološki motivirana, a donesena kao specifičan tip žene vampa koja nezaustavljivo putuje u ludilo, ne mogavši obuzdati svoje nagone i upropašuju i nemilice sve oko sebe, neobično nas podsjeća na slične likove u hrvatskoj književnosti, od Šenoine Klare Grubarove i Kovačeve Laure do Krležinih ženskih likova.

Eugen Kumičić

Niz godina bio je zastupnik u Hrvatskom saboru, gdje se istaknuo kao govornik i protivnik mađarske politike. Uređivao je pravaške listove „Hrvatska vila“ (1882-1883) i „Hrvatska“ (1887-1888) u kojima je tiskao mnoge književne i političke članke. Dobar dio svoga opusa objavljivao je pod pseudonimom Jenio Sisolski. Zbog već spominjanoga esejja *O romanu* koji je napisao pod utjecajem Emilea Zole i s tim esejom povezane polemike, u svoje doba slovio je kao za etnik naturalizma u hrvatskoj književnosti. Od prvog teksta, novele *Sluga* iz 1879., pa do posljednjega, povijesnog romana *Kraljica Lepa* iz 1902., on je u rasponu od dvadesetak godina objavio oko trideset pripovijedaka, romana i drama te nekoliko kritičkih članaka.

1. pripovijetke i romani

Njegovi pripovijetkički opus obično se svrstavaju u tri skupine. U prvu skupinu spadaju romani i pripovijetke u kojima na pretežno romantičana inače opisuje istarske ljude, u prvom redu ribare, pomorce i seljake (*Jelkin bosiljak*, *Za u eni svatovi*, *Sirota*, *Ubilo ga vino* i dr.). Drugoj skupini pripadaju suvremeni građanski romani (*Olga i Lina*, *Gospođa Sabina*) u kojima se naročito primjećuje utjecaj naturalizma. U trećoj su skupini povijesni romani – *Urota zrinsko-frankopanska* i *Kraljica Lepa*.

Pisac koji je među prvim zagovarao ideje naturalizma, u svojem se bogatom proznom opusu najviše zadržao na problematici svoga rodnog kraja Istre. U tim tekstovima, u kojima se vraća zavjajaju i uspomenama iz djetinjstva (*Primorci*, *Za u eni svatovi*, *Jelkin bosiljak* i dr.). Kumičić je ponajprije polazio sa stajališta hrvatskog domoljuba i pravaškog borca, a osnovna mu je tendencija bila pokazati naše ljude iz te sredine u njihovu odnosu prema strancima. Zato ćemo u njegovim romanima sresti galeriju junaka: trgovaca, talijanske aristokracije i svakako seljački puk, male ribare ili prostodušne i neiskvarene djevojke. Kumičić se u fabulariziranju tih tema služi crno-bijelom romantičarskom tehnikom: sve što je naše pozitivno je, sve strano je negativno. No i bez obzira na prenaplaćenu tendenciju, upravo se u tom tematskom krugu najbolje iskazao piševosjećaj za realistički detalj, navlastito u opisima rodnoga krajobraza i mora. Iako za naše prilike revolucionaran (nude i naturalizam kao stvaralačku metodu) u istarskom pripovjednom krugu Kumičić je ostao u većini romantičarsko-sentimentalističkim okvirima.

S pripovijetkama i romanima iz suvremenoga građanskoga života (*Olga i Lina*, *Gospođa Sabina*) Kumičić otvara nove perspektive hrvatskoj prozi: nastoje i pisati u maniri Zolina naturalističkog romana, on uspješno ulazi u problematiku gradskog života, u svijet

suvremenoga društva, uo avaju i i analiziraju i karakter ljudi iz viših aristokratsko-gra anskih slojeva. Ali, u društvenom i politi kom smislu opsjednut i aktivno angažiran socijalnom i nacionalnom problematikom Hrvatske, a istodobno literarno inspiriran dvjema suprotnostima - Šenoom i Zolom - Kumi i je u svom stvaralaštvu ponekad ostajao nedovoljno definiran: traže i naturalisti ku tematiku u Hrvatskoj (Zagreb je u to doba mali provincijski gradi u odnosu prema Parizu), morao je neizbježno posegnuti u predjele mašte te se, htio ili ne, poslužiti osnovnim sredstvima romanti arske inspiracije (osobito u opisu salonskih intriga i o itoj crno-bijeloj karakterizaciji naslovnih junakinja u romanu *Olga i Lina*). Usto, povu en željom rodoljuba da svojim djelom pripomogne rješavanju nacionalnog pitanja (doba banovanja Khuena Hedervaryja), morao je odlutati u romanti arske vizije. Stoga je esto nastajao nesklad izme u zamišljene teme i njezina oblikovanja. No unato povremenim lutanjima, Kumi i po svojim najboljim prozama nesumnjivo zna i nezaobilaznu stranicu hrvatske književnosti. *Gospo a Sabina* iz 1883. najbolji mu je roman po ocjeni književne povijesti, kritika zagreba kog društva, likovi kojima je važan samo novac (kao kod Balzaca). Kumi i je prvi uo io pokreta ku snagu novca, ali i njegovo razorno djelovanje – obrnuta proporcionalnost u odnosu izme u novca i morala. Nema niti jednog pozitivnog lika. To je prva hrvatska kronika rušenja tradicionalnog morala, idealisti ke slike Šenoine. Socijalni darvinizam - onaj tko ne može opstati, taj neka propadne. Taj se roman najviše približio onome o emu je Kumi i programatski pisao u lanku «O romanu».

Popularnost kod itateljske publike pribavio je svojim povijesnim romanima koji po svojoj strukturi više nalik juna kim epopejama negoli modernom povijesnom romanu. Naime, Kumi i se u oba svoja povijesna romana (*Urota zrinsko-frankopanska*, *Kraljica Lepa*) odmi e od šenoinskog modela kroz fokusiranje na svijet visokog plemstva, na odvijanje velikih povijesnih doga aja bez osobnih kolebanja povijesnih junaka, dok se Šenoina naracija usmjerava na osobne drame obi nih i povijesno slabo provjerljivih li nosti. U Kumi i evim povijesnim romanima utilitarna funkcija još više dolazi do izražaja negoli kod Šenoe što ima relativno negativnu posljedicu u sâmoj realizaciji – u pitanju je politi ki angažirana literatura nastala kao rezultat pravaške interpretacije hrvatske povijesti, povijesni likovi su monumentalni i uzdignuti na gotovo mitsku razinu, oni stvaraju povijest i nemaju osnovne intimne preokupacije, njihovi dijalozi ne djeluju prirodno nego su svedeni na kroni arsko izmjenjivanje injenica, gomilanje estetski neprera ene povijesne gra e na štetu pripovjednog diskursa i karakterizacije likova. Ipak, unato nedostacima Kumi i evi povijesni romani po itanosti ostali su uz bok Šenoinih povijesnih romana, osobito *Urota zrinsko-frankopanska* koja je bitno doprinosila stvaranju zrinsko-frankopanskog kulta u nadolaze im godinama. ak i u takvom

tipu literature mjestimice uspješno probija poetika naturalizma, npr. o ita naturalisti ka estetika ružno e u prili no detaljno opisanih sceni pogubljenja Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana.

Ante Kova i

1. feljtoni i poezija

Uz nekoliko pripovijedaka književni rad Ante Kova i je po eo poezijom i feljtonistikom. U feljtonistici naj eš e piše o suvremenoj problematici zagreba koga književnog i kulturnog života uop e, esto s ironi nim prizvukom, a zatim oštro polemizira s istaknutim hrvatskim piscima, me u ostalim i s Augustom Šenoom i Rikardo Jorgovani em. Politi ko-satiri ki su njegovi feljtoni *Iz Bombaja*.

Poezija. Lirikom nastavlja u tematsko-motivskom smislu feljtonistiku. Njegova poezija u cjelini djeluje kao zatvoreni krug motiva, koji se, svi odreda, osim prvih stihova s povijesnom gra om, svode na satiri ki odnos pjesnika prema nekim aktualnim društvenim pojavama. Ta poezija nema neku posebnu umjetni ku vrijednost - esto je pretjerano pateti na (naro ito u prvoj fazi) kad je Kova i još pod jakim utjecajem poezije kakvu su pisali Šenoa, Markovi , pa i Jorgovani , a kasnije opet zagušena pjesnikovim politi kim aluzijama, odnosno prenaplašenom tendencioznoš u i neobjektivnoš u. Kasnije, angažiraju i se aktivno u politi kom životu Hrvatske na liniji star evi anstva kao jedan od najgorljivijih «stekliša», Kova i e svoje stavove i odnose prema protivnicima, posebno sljedbenicima Strossmayerova narodnjaštva, izraziti vidljivom ironijom te snažnom satiri kom poezijom, nepoštedno izvrgavaju i ruglu onakve tipove ljudi kakve naslu ujemo ve iz naslova nekih njegovih satira: *Kameleon, Trbuhu, Velikom patuljku, Pokornome kljusetu, Dvoli niku*.

Najuspjelije satiri ko pjesni ko djelo svakako mu je travestija *Smrt babe engi kinje*, napisana i objavljena 1880. god. u ve poznoj stvarala koj fazi nakon završetka banskog mandata Ivana Mažurani a, uz o ite ironijske aluzije na njegov hibridni spjev *Smrt Smail-age engi a* Kova i je humoristi ki preoblikovao stih po stih Mažurani eva spjeva, a tematski jasno kritizira Mažurani ev narodnja ki politi ki program.

2. proza

Kova i je nesumnjivo jedan od malobrojnih proznih pisaca hrvatskog realizma koji je potpuno uronio u složenu društvenu problematiku svog vremena. Nema nijednoga njegova proznog rada u kojem nije dotakao neko bitno društveno pitanje svoga doba. Nije samo obra unavao sa strancima ili politi kom tradicijom Hrvatske - ta je problematika bila samo jedan, i to gotovo

usputni aspekt njegova stvaralaštva. Mnogo je važnije to što je naročitu pozornost pri izboru tema posvetio problematici klasnih i socijalnih odnosa u hrvatskom društvu druge polovice 19. stoljeća.

Za razumijevanje Kovačevićeva književnog opusa i za njegov stvaralački put bitne su dvije stvari: jedno je njegov životni put od rodnog sela do grada, a drugo je životno iskustvo stečeno na tom putu. Jedno i drugo se u nerazdruživoj vezi pretvara u temeljno inspiracijsko žarište njegove literature. Nije to bio samo problem odnosa sela i grada, već je riječ i o problemu ovjeka, njegovim unutrašnjim preokupacijama i traumama kao i vanjskim reakcijama na složene promjene koje se u njemu zbivaju, uzrokovane zbližavanjem seoskog i gradskog elementa.

U fokus svojih opažanja Kovačević hvata najčešće tip poluintelektualca kakav se upravo u njegovo vrijeme poeo jasno kristalizirati. Pisac ga najčešće izvodi iz seoske sredine. Promatrajući i fiksirajući put seoskog ovjeka od sela do grada, na toj relaciji o kojoj se toliko govori kad se analizira Kovačevićovo djelo - on se ne zadržava samo na ulazu u vanjskih injenica, nego ponajprije analitički, vrlo često dobrom psihološkom motivacijom, a zatim postavljanjem svojih junaka u međusobne odnose, pokazuje kako u koordinatama gradskih odnosa, gradskog i građanskog morala taj seoski ovjek ne dopire dalje od poluinteligenta, i to ne samo u intelektualnom smislu, nego možda još i više u formiranju osobnih moralnih kvaliteta. Kovačevićovo književno djelo puno je takvih poluinteligenata. Od ladanjskog vlastelina Pepa u *Ladanjskoj sekti* (satiri koj ironizaciji Šenoina *Karamfila s pjesnikova groba*), preko poluinteligenta-literata Karoline i Vilka iz romana *Fiškal* te pjesnika Imbrice Špićeka u romanu *U registraturi*, niza likova iz nedovršenog romana *Među žabari* (taj je roman izlazio u nastavcima u časopisu „Balkan“, ali je prisilno prekinut jer su se u ismijavanju prepoznali karlovački javni djelatnici) - do, vjerojatno, najtipičnijeg i umjetnički najsavršenije kreiranog junaka kumordinara Žorža iz romana *U registraturi*.

Njegov roman *U registraturi* (1888. u „Viencu“ s uredničkim zahvatima i cenzurama, prvi put kao ukoričena knjiga i cjelovit tekst tek 1911.), u kojem ima i autobiografskih elemenata, sadržava najbolje stranice hrvatskog realizma. U njemu Kovačević iznosi prljave strane tadašnjeg društva, a uz realističku poetiku mogu se prepoznati i karakteristični postupci naturalizma i fantastične književnosti, kao i tipične sheme koje pripadaju konvencijama trivijalne književnosti. Tim romanom Kovačević daje i vrlo jasnu opoziciju Šenoinu homogenom pripovjednom diskursu. Roman zahvaća veliki vremenski raspon od kojih tridesetak godina: od feudalizma pa sve do Kovačevićevih dana. Prikazao je tadašnje ljude i prilike u Hrvatskoj, s posebnim simpatijama za selo. U pitanju je uz *Zlatarovo zlato* vjerojatno najznačajniji hrvatski

roman 19. stoljeća. Sve dosad spomenute probleme Kovačić je sintetizirao u posljednjem i najboljem romanu *U registraturi* u kojem je skupio sva svoja životna i literarna iskustva i na širokoj platformi odnosa na razmeđu sela i grada proveo svog junaka Ivicu Ki manovića, sa snažnom autobiografskom crtom, kroz čitav socijalni kompleks hrvatskog društva ondašnjeg vremena. Lik fatalne žene u osobi Laure, i sudbina seljaka u njegovom probijanju do gradske sredine i lik Ivice, i mnogi drugi junaci došli su u ovom romanu u posebnoj, modernoj kompozicijskoj formi do punog izražaja. Sa stajališta literarne plastičnosti i uvjerljivosti možda su ipak najreljefnije ocrtani likovi koji nisu centralni nosioci radnje, kao nezaobilazni lik kumordinara Žorža, Ivićina ujaka, kojeg je pisac s izvanrednim smislom za humor i ironiju znao potpuno okarakterizirati. Snagom svog opažanja mogao je u nekoliko rečenica oblikovati junake ocrtavanjem nekih njihovih tipičnih gesta, odnosom prema drugim ljudima, ili individualiziranim načinom govora, uvijek s odgovarajućim humorom i prigušenom ironijom ili cinizmom, pa čak i oštrom satirom.

Želimo li upozoriti na originalnost Kovačićeve proze, treba je, među ostalim, potražiti i u strukturi njegovih romana, posebno u njihovoj kompoziciji. Od prvih hrvatskih novelista do Šenoe bili smo navikli na tip kompozicije kronološkog karaktera, koja se razvijala ravnolinijski, bez odstupanja od normalnoga vremenskog tijeka događanja radnje. Kovačić u tom smislu donosi novost. On razbija takvu kompoziciju, i u njegovim romanima nailazimo na takav kompozicijski postupak u kojem se gubi vremenski tijek odvijanja radnje. *Barunićina ljubav* počinje epizodom u kojoj grofica Grefštajn otkriva svog ljubavnika, zapravo vlastitoga sina (jasno impostiran naturalizam kroz lik demonske fatalne žene koja se ne libi od toga da zavede vlastitog napuštenog sina – kada sin Pavao to spozna, okončava vlastiti život – naturalistički motiv koji je još više razrađen kroz lik Laure iz romana *U registraturi*) - epizoda koja prema stvarnom vremenskom slijedu dolazi negdje na kraju pripovijetke. Sličan je postupak i u romanu *Fiškal*. I tu nas autor na samom početku ubacuje u anegdotalnu epizodu koja zapravo pripada kraju romana (pet seljaka vara lokalnog fiškala Jakoba Podgorskog na taj način da mu svaki na poklon donosi purana – međutim, u pitanju je zapravo jedan te isti puran – fiškal svaki put naloži da se puran odnese u kuhinju, a umjesto ispunjenja naloga puran se odnese idući em seljaku).

Konačno, poseban je slučaj razvijanja kompozicije u romanu *U registraturi*. Tu Kovačić stvara oblik tzv. okvirne pripovijesti: radnja se odvija u registraturi, gdje spisi registratora Ivica Ki manovića - kao njegova «duša» - pričaju životopis svog vlasnika. Cijeli je, dakle, roman Ivica Ki manovića smješten u okvire te registrature. Prvi dio romana pisan je u prvom licu, u kojem Ivica sam vlastito djetinjstvo i školovanje. Međutim, u drugom i trećem dijelu romana

mijenja se tehnika pisanja, prelazi se na pri anje u tre em licu, Ivi ine doživlja je pri a «sveznaju i» pripovijeda . Najzanimljiviji je, nesumnjivo, prvi dio u kojem se opisuje Ivi ino djetinjstvo i njegov dolazak u grad. Kad se i govori o tome da je taj Kova i ev roman najuspjelije djelo hrvatske proze 19. stolje a, onda se i misli na njegov prvi dio (djetinjstvo, odlazak u grad, susret s Laurom, izgon iz Mecenina doma), jer u drugom (Ivi in povratak na selo, prilike na selu, dolazak Laure i ponovni povratak Ivice u grad) i tre em dijelu (kraj života, Laura postaje hajdu ica, poziva Ivicu da po e s njom u svijet, a kad je on odbije, ona ubija sve njegovo, a na kraju strada i sama, on poludi i ubija se) ima mnogo romanti no-sentimentalnih epizoda koje se teško uklapaju u cjelinu romana i koje, mjestimi no, nisu ništa bolje od proze šezdesetih i sedamdesetih godina. U nediscipliniranoj kompoziciji romana o ituje se psihi ko stanje glavnoga lika, kao i književnopovijesna anticipacija nadolaze ega moderniteta.

Upozorimo i na Kova i ev specifi ni pristup likovima žena. To su ponajviše hipersenzibilne osobe s naro ito naglašenom putenosti. Likovi takvih hipertrofiranih, pomalo pseudoromanti nih tipova žena ne služe Kova i u samo za manifestaciju osobnoga vulkanskog temperamenta, ve imaju i posebnu, strogo odre enu funkciju u sklopu pojedinih romana. Kao što je Šenoa u svojim romanima i pripovijetkama stvorio tip intriganta koji povezuje radnju i akciji daje dinamiku, tako je tu ulogu Kova i u istoj mjeri povjerio ženi. Ona je zapravo simbol sudbina glavnih junaka (Elvira u *Fiškalu*, grofica Grefštajn u *Baruni inoj ljubavi*, a posebno Laura u romanu «*U registraturi*») - oli enje njihove sudbine i njihov fatum, vode i ih u neminovnu i tragi nu propast. Cjelokupno Kova i evo književno djelo nosi obilježje ne ega teškog i tragi nog - kao neko proricanje i slutnju vlastita završetka. Kao gorljivi pravaš, nije zapravo u svojim proznim tekstovima stvorio nijedan pozitivni lik - osim lika vlastite majke.